

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 14 (2021)

**Ο Διαφωτιστής Rousseau και ο Primo De Rivera: η
volonté générale στην υπηρεσία του φασισμού;**

Μύρων Ζαχαράκης

doi: [10.12681/ethiki.28590](https://doi.org/10.12681/ethiki.28590)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ζαχαράκης Μ. (2021). Ο Διαφωτιστής Rousseau και ο Primo De Rivera: η volonté générale στην υπηρεσία του φασισμού;. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (14), 22-27. <https://doi.org/10.12681/ethiki.28590>

Ο Διαφωτιστής Rousseau και ο Primo De Rivera: η *volonté générale* στην υπηρεσία του φασισμού;

ΜΥΡΩΝ ΖΑΧΑΡΑΚΗΣ

Περίληψη: Στο παρόν άρθρο, θα εξετάσουμε τις απόψεις του Γάλλου διανοητή και εκπροσώπου του Διαφωτισμού, Jean-Jacques Rousseau, για την έννοια της γενικής βούλησης σε αντιπαράθεση με τις θέσεις του Ισπανού θεωρητικού της φασιστικής ιδεολογίας, Primo De Rivera, επισημαίνοντας την πρόσληψη του Rousseau από τον τελευταίο, καθώς και τον τρόπο που ορίζουν αμφότεροι την εν λόγω έννοια. Πιο συγκεκριμένα, θα υποστηριχθεί ότι η ρουσοική άποψη περί λαού και γενικής βούλησης εμπεριέχει τάσεις από τις οποίες θα μπορούσε να δικαιολογηθεί θεωρητικά ο φασισμός. Η θέση αυτή θα προβληθεί μέσα από τη συγκριτική εξέταση της ρουσοικής πραγματείας Κοινωνικό συμβόλαιο με τους *Λόγους μάχης* του De Rivera, ώστε να γίνει αντιληπτή η εννοιολογική μετάβαση από τη *volonté générale* στην έννοια «λαός», όπως την αντιλαμβάνεται ο φασισμός.

Λέξεις-κλειδιά: Γενική βούληση; Δημοκρατία; Λαϊκισμός; Φασισμός

Τι κοινό θα μπορούσε να υπάρχει ανάμεσα σε έναν επιφανή εκπρόσωπο του Γαλλικού Διαφωτισμού, όπως ο Jean-Jacques Rousseau, και σε έναν θεωρητικό του ισπανικού φασισμού, όπως ο Primo De Rivera; Στο παρόν άρθρο, θα υποστηριχθεί ότι η ρουσοική άποψη περί λαού και γενικής βούλησης εμπεριέχει τάσεις από τις οποίες θα μπορούσε να δικαιολογηθεί θεωρητικά ο φασισμός. Για να τεκμηριωθεί αυτό, είναι αναγκαία μια σύγκριση, η οποία θα γίνει ανάμεσα στο Κοινωνικό συμβόλαιο του Rousseau, και τους *Λόγους μάχης* του Primo De Rivera.

Αρχικά, έχει υποστηριχθεί πως η ρουσοική σκέψη προεικονίζει και κατά κάποιον τρόπο περικλείει μέσα της τον «ιακωβινισμό»: την ανάγκη για καθοδήγηση των μαζών εκ μέρους μια ελίτ, η οποία δύναται να τις οδηγήσει εκεί που οι ίδιες επιθυμούν πραγματικά να οδηγηθούν, αν και προς το παρόν το αγνοούν¹. Σύμφωνα μάλιστα με τον σύγχρονο ιστορικό του ιταλικού φασισμού, Emilio Gentile, μέσω της ταύτισης του κράτους με το κόμμα και τον λαό, που επιχειρήθηκε στη φασιστική Ιταλία, παραδόξως φαίνεται να γίνεται πράξη το παλιό και γνωστό ιδεώδες του Rousseau². Ας εξετάσουμε λοιπόν τη σχέση ανάμεσα στον φασισμό και τον ίδιο τον Rousseau. Γενικά, το θεμέλιο του πολιτικού πειράματος που κατά τον εικοστό αιώνα έγινε γνωστό ως «ολοκληρωτισμός» -και μορφή του οποίου είναι αναντίρρητα και ο φασισμός- αποτελεί θεμελιώδες πρόβλημα της αστικής κοινωνίας, το οποίο

εντοπίζεται για πρώτη φορά μέσα στα γραπτά του Jean-Jacques Rousseau: πρόκειται για το γεγονός ότι η κοινωνία βρίσκεται σε προβληματική σχέση με το κράτος, καθώς ο αστός αποτελεί ιδιώτη και πολίτη συνάμα. Όλες οι νεώτερες θεωρίες περί κράτους και κοινωνίας κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν το ερώτημα του πώς μπορεί η ολότητα που ονομάζεται «άνθρωπος» να εναρμονιστεί με την ολότητα «κοινωνία»³. Είναι, όμως, δυνατόν ο στοχαστής που εγκαινίασε θεωρητικά την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και διατύπωσε τη θέση ότι η κυβέρνηση δε μπορεί να μιλάει στον λαό, παρά στο όνομα του ίδιου του λαού⁴, να προσφέρει μια θεωρητική δικαιολόγηση της φασιστικής ιδεολογίας; Ας δούμε το έργο του Rousseau πιο αναλυτικά. Όπως ο ίδιος γράφει:

«Από μόνος του ο λαός θέλει πάντα το καλό, αλλά από μόνος του δεν μπορεί πάντα να το διακρίνει. Η γενική βούληση είναι πάντοτε σωστή, αλλά η κρίση που την καθοδηγεί δεν είναι πάντα φωτισμένη. Πρέπει να της δείχνουν τα πράγματα όπως είναι, μερικές φορές όπως θα πρέπει να φαίνονται· να της δείξουν τη σωστή οδό που αναζητεί· να την προστατεύσουν από την έλξη που τις ασκούν οι επιμέρους βουλήσεις· να την καθοδηγήσουν πώς να βλέπει τον τόπο και το χρόνο· να αντισταθμίσουν την έλξη άμεσων και απτών ωφελειών με τον κίνδυνο μακρινών και μη ορατών δεινών»⁵.

Και στη συνέχεια συμπεραίνει:

«Οι ιδιώτες πρέπει να υποχρεωθούν να προσαρμόσουν τις θελήσεις τους στον λόγο τους· το κοινό πρέπει να μάθει να γνωρίζει ό,τι επιθυμεί. Τότε, από τον διαφωτισμό του κοινού προέρχεται η ενότητα του νου και της βούλησης στο κοινωνικό σώμα· ως εκ τούτου η πλήρης συνεργασία των μερών και τελικά η μεγαλύτερη ισχύς του συνόλου»⁶.

Βέβαια, ο Rousseau πραγματοποιεί τις παραπάνω δηλώσεις για να εξάρει τη σημασία του νομοθέτη σε ένα κράτος νόμιμης διακυβέρνησης⁷, ενώ εξηγεί φυσικά ότι ο λαός είναι ελεύθερος να αλλάξει τους νόμους του και ίσως να βλάψει τον εαυτό του, αν το θελήσει⁸. Ωστόσο, δε μπορεί να αγνοηθεί ότι με τις ανωτέρω δηλώσεις εισάγονται στοιχεία πατερναλισμού και προπαγάνδας. Σκοπός ύπαρξης του κοινωνικού συμβολαίου είναι η προάσπιση του προσώπου και των αγαθών καθενός, διατηρώντας παράλληλα την ατομική ελευθερία όλων⁹. Σύμφωνα με τον Rousseau, ο καθένας από εμάς ενδέχεται να έχει διαφορετική θέληση ως άτομο και διαφορετική ως πολίτης ενός «πολιτειακού» κράτους. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί να αρνηθεί να πειθαρχήσει σε όσα αποφασίζονται από τη γενική βούληση των πολιτών. Τι ακριβώς θα συμβεί σε μια τέτοια περίπτωση; Ο Rousseau ισχυρίζεται πως θα εξαναγκαστεί από ολόκληρο το πολιτικό σώμα να υπακούσει, δηλαδή, κατά κάποιον τρόπο, θα «εξαναγκαστεί» να είναι ελεύθερος¹⁰. Εδώ υπάρχει ένα σημείο που αξίζει να εξετάσουμε. Για τον Rousseau, η γενική βούληση δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με τη ρητή βούληση των επιμέρους συμβαλλομένων σε αυτή¹¹. Δεδομένου όμως ότι, όπως υποστηρίζει, «οι παρορμήσεις του γυμνού ενστίκτου είναι σκλαβιά, ενώ η υποταγή στο νόμο που υπαγορεύουμε στον εαυτό μας είναι ελευθερία»¹², ο παραπάνω εξαναγκασμός φαίνεται ότι συλλαμβάνεται από τον Rousseau σαν να επιβάλλεται εν μέρει από το ίδιο το άτομο, μιας και είναι η δική του βούληση που από κοινού

με τη βούληση των υπολοίπων συνθέτουν το κοινό συμβόλαιο. Αναλυτικότερα είναι το ίδιο το άτομο ως πολίτης που, με την ενθάρρυνση των άλλων, επιβάλλει στον εαυτό του να κάνει όσα προστάζει η γενική βούληση στην οποία εθελουσίως έχει υποταχθεί. Όπως λέει ο ίδιος, το κοινωνικό συμβόλαιο δίνει στο πολιτικό σώμα απόλυτη εξουσία όσον αφορά τα μέλη του¹³. Η βούληση πρέπει να είναι γενική, τόσο ως προς την ουσία, όσο και ως προς το αντικείμενο στο οποίο εφαρμόζεται. Με λίγα λόγια, πρέπει να προέρχεται από όλους και να εφαρμόζεται στον καθένα¹⁴. Επιπλέον, η βούληση καθίσταται αληθινά γενική όχι από τον αριθμό των ψήφων αλλά από το κοινό συμφέρον που τις ενώνει¹⁵.

Ο Rousseau αναφέρει όμως ότι, αν και ο λαός επιζητεί πάντοτε το καλό του, υπάρχει η πιθανότητα να πλανηθεί ως προς το ποιο είναι πραγματικά αυτό, και έτσι να πάρει μια εσφαλμένη απόφαση¹⁶. Κύρια αιτία είναι ότι υπάρχουν ισχυρές ομάδες και φατρίες, οι οποίες προβάλλουν έντονα το ιδιαίτερο συμφέρον τους σε βάρος του συνόλου¹⁷. Η θεραπεία, κατά τον ίδιο, είναι κάθε πολίτης να εκφράζει μονάχα τη δική του γνώμη¹⁸. Αν όμως ο λαός είναι επιρρεπής στην πλάνη και, ακόμη περισσότερο, ενδέχεται να μη γνωρίζει ούτε το τι πραγματικά επιθυμεί, τότε από ποιόν μπορούν να διορθωθούν αυτές οι αδυναμίες του; Πώς θα μπορούσε να διακριθεί η γνώμη που προσιδιάζει στο άτομο ως άτομο σε σχέση με τη γνώμη που προσιδιάζει στο άτομο ως μέρος του συμβολαίου; Φυσικά, ο Rousseau σε καμία περίπτωση δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πρόωμος θεωρητικός του φασισμού, όχι μονάχα επειδή επανειλημμένα προειδοποιεί ενάντια σε κάθε μορφή δεσποτισμού¹⁹, αλλά και επειδή θέτει κριτήρια και σαφείς προϋποθέσεις για την άσκηση μιας τέτοιας εξουσίας: το κράτος όπου θα εφαρμόζεται το συμβόλαιο θα πρέπει να είναι ένας μικρός οικισμός και να θεμελιώνεται σε ένα μονοταξικό σύστημα, όπου κανείς να μην υπερβαίνει κατά πολύ τους άλλους σε ιδιοκτησία²⁰. Η σκέψη του, εντούτοις, αφήνει χώρο στον αυταρχισμό. Όπως είδαμε, ο άνθρωπος μέσα στο ρουσωϊκό έργο παρουσιάζεται κατά κάποιον τρόπο διχασμένος: από τη μια μεριά είναι άτομο/ιδιώτης και από την άλλη πολίτης, και ενδέχεται να επιθυμεί διαφορετικά πράγματα με καθεμιά από αυτές τις ιδιότητές του. Σε περίπτωση λοιπόν που υπερίσχυε σε κάποιον η ιδιότητά του ως ατόμου, θα ήταν αναγκασμένος να υποτάξει την ατομική του θέληση σε αυτή του ευρύτερου συνόλου. Παράλληλα, αυτό το σύνολο δεν εκφράζει τη βούλησή του πλειοψηφικά, αντιθέτως απαιτείται να βρεθεί η «πραγματική» του βούληση, που είναι ανεξάρτητη από τη βούληση της πλειοψηφίας. Κατά συνέπεια, στον Rousseau το άτομο οφείλει να υποτάσσεται στο σύνολο και το σύνολο, με τη σειρά του, να αναζητά τον αληθινό του «εαυτό»²¹. Η ιδέα του Rousseau, ότι ο λαός επιθυμεί πάντα το καλό του, όμως δεν είναι πάντα σε θέση να το διακρίνει σωστά²², συνοψίζει τη λαϊκίστικη ρητορεία και προβάλλει την ανάγκη προπαγάνδας, με την οποία συνδέεται γενικά κάθε λαϊκισμός, ο οποίος έχει παρατηρηθεί ότι κάνει την εμφάνισή του σε μια κοινωνία, όταν η αγάπη για την ισότητα διαστρεβλώνεται σε πικρία²³. Ας δούμε τώρα έναν ορισμό του λαϊκισμού. Ο λαϊκισμός είναι:

«μια αβαθή[ς] ιδεολογία (thin-centered ideology) που θεωρεί την κοινωνία ουσιαστικά χωρισμένη σε δύο ομοιογενή και ανταγωνιστικά στρατόπεδα, τον

“αγνό λαό” έναντι “της διεφθαρμένης ελίτ”, και η οποία υποστηρίζει ότι η πολιτική θα πρέπει να είναι έκφραση της *volonté générale* (γενικής βούλησης) του λαού»²⁴.

Ο λαϊκισμός περιλαμβάνει γενικά τρεις βασικές έννοιες: τον λαό, την ελίτ και τη γενική βούληση²⁵. Ωστόσο, διαθέτει και μια «σκοτεινή πλευρά». Συγκεκριμένα: «επειδή ο λαϊκισμός συνεπάγεται ότι η γενική βούληση δεν είναι μόνο διαφανής αλλά και απόλυτη, μπορεί να νομιμοποιήσει τον αυταρχισμό και μισαλλόδοξες επιθέσεις προς οποιονδήποτε (φημολογείται ότι) απειλεί την ομοιογένεια του λαού»²⁶.

Σε αυτό το πλαίσιο λοιπόν, μπορούν πλέον να επισημανθούν οι ομοιότητες, με τις οποίες γίνεται αντιληπτός ο λαός, ανάμεσα στη σκέψη του και στον εκπρόσωπο του ισπανικού φασισμού, Primo De Rivera. Πρωτίστως, ο φασισμός γενικά αποτελεί ένα γνήσιο λαϊκιστικό κίνημα και ο ελιτισμός δεν είναι παρά η άλλη όψη του λαϊκισμού του, ο οποίος «είναι η ανύψωση μιας ενσαρκωμένης *volonté générale* από τον ηγέτη και το κόμμα, και η οποία είναι απεριόριστα ανώτερη από κάθε ατομική και ομαδική θέληση, σε μια παντοδύναμη εξουσία»²⁷. Ιδιαίτερα εύστοχη είναι εδώ η έννοια του «λαϊκού ελιτισμού», ο οποίος προβάλλει ως ελίτ όλα τα μέλη ενός συγκεκριμένου λαού²⁸. Ας προχωρήσουμε όμως στον De Rivera. Είναι όντως αρκετά παραπλανητικό το γεγονός ότι ο ίδιος χαρακτηρίζει τον Rousseau «ολέθριο» άνθρωπο, λόγω του ότι ο τελευταίος υποτίθεται πως έδειξε ότι η αλήθεια και η δικαιοσύνη είναι αποτέλεσμα αυθαίρετης απόφασης της θέλησης και μπορεί να ανακληθεί ανά πάσα στιγμή²⁹. Αυτό συμβαίνει ακριβώς επειδή, όπως θα δείξουμε ευθύς αμέσως, παραποιεί τα λεγόμενά του, ταυτίζοντάς τα εσφαλμένα με τις ιδέες της φιλελεύθερης παράδοσης. Ειδικότερα, ο De Rivera ισχυρίζεται ότι η γενική βούληση είναι η έκφραση του σχετικισμού, αφού αφήνει τους ανθρώπους να αποφασίζουν σχετικά με την αλήθεια, την ύπαρξη του Θεού και την πατρίδα, με βάση τις αυθαίρετες προτιμήσεις του συνόλου³⁰. Ο De Rivera ισχυρίζεται εδώ ότι η γενική βούληση εκφράζεται μονάχα μέσα από τις ψηφοφορίες³¹. Κανένα από αυτά εντούτοις δεν είναι ακριβή όσον αφορά το ρουσοϊκό πνεύμα. Αρχικά, πρέπει να παρατηρηθεί ότι από το γεγονός πως η γενική βούληση είναι ο ανώτατος κριτής στο ρουσοϊκό κράτος, ο De Rivera συμπεραίνει πως αυτή θεωρείται αλάνθαστη. Όπως διαπιστώσαμε όμως, για τον Rousseau ο λαός είναι επιρρεπής στην πλάνη και ενδέχεται να μη γνωρίζει ούτε το τι πραγματικά επιθυμεί. Επιπλέον, για τον Rousseau, η γενική βούληση δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με τη ρητή βούληση των επιμέρους συμβαλλομένων σε αυτή. Ο Rousseau όμως, αν και θεμελιώνει τη λαϊκή κυριαρχία³², προσθέτει πως η δημοκρατία είναι υπερβολικά καλή για να ταιριάζει σε ανθρώπινα όντα³³. Συγχέοντας τον Rousseau με τις αρχές των φιλελεύθερων δημοκρατιών του 19^{ου} αιώνα, ο De Rivera αποτυγχάνει να δει τις τάσεις καισαρισμού και παραβλέπει τις ομοιότητες με το δικό του σύστημα σκέψης. Ο De Rivera γράφει ότι:

«Οι λαοί οι οποίοι έχουν ξαναβρεί τον δρόμο της σωτηρίας δεν ενεπιστεύθησαν τους εαυτούς τους σε συγκεχυμένες π λ ε ι ο ψ η φ ί ε ς, αλλά ακολούθησαν αποφασιστικά μια φλογερά Εθνική, προνοητική και γεμάτη πάθος μειοψηφία.

Παρόμοιες μειοψηφίες, μπορούν να ενώσουν ένα λαό αντιθέτως, ένα άμορφο συνονθύλευμα, αποτελούμενο από ετερογενή στοιχεία, δεν ενώνει κανένα»³⁴.

Στο σημείο αυτό συναντάμε ξανά τα στοιχεία που βρήκαμε παραπάνω στον Rousseau: λαϊκή βούληση και ανάγκη προστασίας από επιμέρους συμφέροντα. Όταν μάλιστα ο Rousseau αναφέρει πως οι λαοί είναι δεκτικοί κατά τη νιότη τους και δύσκαμπτοι όταν έχουν πια γεράσει, δεν κάνει τίποτε άλλο από το να συλλαμβάνει τον λαό ως ένα φυσικό ον³⁵. Επιπροσθέτως, δεν υπάρχει ένα άριστο σύστημα διακυβέρνησης για όλους. Κάθε λαός διαθέτει τη διακυβέρνηση που του ταιριάζει: μπορεί να είναι ελεύθερη ή δεσποτική³⁶. Μια τέτοια αιχμή θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως εμφιλοχώρηση εθνικιστικών ή και ρατσιστικών στοιχείων, κάτι όχι τόσο σπάνιο για τον 18^ο αιώνα. Με λίγα λόγια, ο De Rivera μέμφεται τον Rousseau ακριβώς επειδή εσφαλμένα πιστώνει σε αυτόν την άποψη ότι η γενική βούληση είναι η βούληση της πλειοψηφίας, πράγμα που όπως είδαμε ο Rousseau αρνείται σθεναρά. Όταν ο De Rivera κατηγορεί τον Rousseau, το κάνει ασυναίσθητα στο όνομα της λαϊκότητας που ο ίδιος ο Rousseau διακήρυξε. Αυτό φυσικά δε σημαίνει πως υπάρχει κάποια αναγκαία εξέλιξη ανάμεσα στον Διαφωτισμό και τη φασιστική πολιτική θεωρία και πράξη, παρά ότι ο φασισμός αποτελεί μια από τις πιθανές καταλήξεις του λόγου του Rousseau περί της γενικής βούλησης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. ενδεικτικά Γεώργιος Πολίτης, “Κοινωνικό συμβόλαιο: λίκνο κόκκινων και μαύρων Ιακωβίνων,” στο *World Congress Proceedings-Vol. 72, Social Philosophy*, ed. Konstantinos Boudouris (Αθήνα: 2013), 263-264 (διαθέσιμο στον σύνδεσμο https://www.pdcnet.org/wcp23/content/wcp23_2018_0072_0259_0265).
2. Emilio Gentile, *Φασισμός: ιστορία και ερμηνεία*, μτφρ. Ευάγγελος Κατσιφός (Αθήνα: εκδόσεις Ασίγη, 2013), 204.
3. Καρλ Λέβιτ, *Από τον Χέγκελ στον Νίτσε: το επαναστατικό ρήγμα στη σκέψη του δέκατου ένατου αιώνα τόμος β'*, μτφρ. Γεωργία Αποστολοπούλου (Αθήνα: εκδόσεις «Γνώση», 1987), 13.
4. Ζαν Ζακ Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, μτφρ. Βασιλική Γρηγοροπούλου & Αλβέρτος Σταϊνχάουερ (Αθήνα: εκδόσεις Πόλις, 2004), 126.
5. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 90-91.
6. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 91.
7. Ο ίδιος εξηγεί ότι αποκαλεί «πολιτειακή» κάθε διακυβέρνηση που καθοδηγείται από τον νόμο, ο οποίος δεν είναι τίποτε άλλο παρά η γενική βούληση, ανεξάρτητα από το αν είναι δημοκρατική, αριστοκρατική ή μοναρχική η εξουσία. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 90.
8. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 109.
9. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 61.
10. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 66.
11. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 77-78.
12. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 68.
13. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 78.
14. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 81.
15. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 82.
16. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 77.
17. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 78.
18. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 78-79.
19. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 140.
20. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 99-104.

21. Στο καθεστώς του Ροβεσπιέρου, που προέκυψε από τη Γαλλική επανάσταση, οι άνθρωποι παροτρύνονταν να ταυτιστούν με το κράτος, βλέποντας σε αυτό τον καλύτερο εαυτό τους. Βλ. Bruce Haddock, *Ιστορία της πολιτικής σκέψης: Από το 1789 μέχρι σήμερα*, μτφρ. Βασίλης Φροσσινός (Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη, 2009), 43.
22. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 90-91.
23. Hélène L'Heuillet, "Γιατί όλοι αυτοί οι λαϊκισμοί;" στο Christian Hoffmann & Joel Birman (επιμ.), *Μια καινούργια ανάγνωση του λαϊκισμού: ψυχανάλυση και πολιτική*, μτφρ. Κατερίνα Γούλα (Αθήνα: εκδόσεις Πλέθρον, 2019), 81.
24. Cas Mudde & Cristobal Rovira Kaltwasser, *Λαϊκισμός: μια συνοπτική εισαγωγή*, μτφρ. Ελένη Κοτσουφού (Αθήνα: εκδόσεις Επίκεντρο, 2017), 21, όπου διευκρινίζεται πως ο όρος «αβαθής» σημαίνει πως πρόκειται για μια ιδεολογία με περιορισμένη μορφολογία, λόγω της οποίας πρέπει απαραίτητα να προσκολλάται σε άλλες ιδεολογίες (που να είναι «πλήρεις», όπως είναι π.χ. ο φασισμός) ή ακόμη και να αφομοιώνεται από αυτές. Πιο απλά, ο λαϊκισμός χρειάζεται πάντοτε μια «ιδεολογία-ξενιστή», στην οποία να προσκολλάται και από την οποία δίνει συγκεκριμένο περιεχόμενο στις έννοιες «λαός» και «ελίτ». Mudde & Kaltwasser, *Λαϊκισμός*, 67.
25. Mudde & Kaltwasser, *Λαϊκισμός*, 25 και 34, όπου μάλιστα γίνεται και ονομαστική αναφορά στον Rousseau.
26. Mudde & Kaltwasser, *Λαϊκισμός*, 37.
27. Καρλ Ντίτριχ Μπράχερ, *Η εποχή των ιδεολογιών: μια ιστορία της πολιτικής σκέψης στον εικοστό αιώνα*, μτφρ. Γιάννης Καραπαπάς (Αγρίνιο: εκδόσεις Τροπή, 2018), 200. Αν και συλλαμβάνουν Ισχυρίζονται ότι κομμουνισμός και φασισμός είναι κινήματα ελιτίστικα, αν και «φλέρταραν» με τον λαϊκισμό προκειμένου να υποστηρίξουν μαζική υποστήριξη. Mudde & Kaltwasser, *Λαϊκισμός*, 57. Ωστόσο, θεωρούμε εδώ πως αυτή η άποψη είναι εσφαλμένοι, μιας και όλοι οι άλλοι τύποι λαϊκισμού που αναφέρονται στο βιβλίο τους, επίσης «χρησιμοποίησαν» λίγο-πολύ τον λαό με παρόμοιο τρόπο. Αν ο λαϊκισμός χρειάζεται μια ιδεολογία για να στηριχθεί, όπως αναφέρθηκε ήδη, αυτό σημαίνει πως πάντοτε τείνει να μεταχειρίζεται τον λαό ως μέσο προς επιδίωξη αλλότριων σκοπών, επομένως καταλήγει να είναι μια μορφή ελιτισμού.
28. Umberto Eco, *Πέντε ηθικά κείμενα*, μτφρ. Άννα Παπασταύρου (Αθήνα: εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1998), 59.
29. Primo De Rivera, "Ιδρυτικός λόγος της ισπανικής φάλαγγος," στο Χοσέ Αντόνιο Πρίμο Ντε Ριβέρα, *Λόγοι μάχης*, μτφρ. Θεόδωρος Μανιάτης (Αθήνα: εκδόσεις Ελευθέρη Σκέψις, 1983), 17.
30. Πρίμο Ντε Ριβέρα, *Λόγοι μάχης*, στο ίδιο.
31. Πρίμο Ντε Ριβέρα, *Λόγοι μάχης*, στο ίδιο.
32. «Αν υπήρχε λαός θεών, θα κυβερνιόταν δημοκρατικά. Μια τόσο τέλεια διακυβέρνηση δεν ταιριάζει σε ανθρώπους». Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 126.
33. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 126.
34. Πρίμο Ντε Ριβέρα, *Λόγοι μάχης*, στο ίδιο, 47 (η υπογράμμιση του συγγραφέα).
35. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 97.
36. Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, 138-145. Ο Rousseau δηλώνει εδώ πως σημαντικό ρόλο στον αν ένας λαός είναι ικανός να γίνει ελεύθερος ή θα παραμείνει υπό δεσποτισμό, παίζει και το κλίμα του τόπου στον οποίο βρίσκεται.